

44. Warschauer, M. (2000). Does the Internet bring freedom? *Information technology, education and society*. 1(2), 93-201.
45. Warschauer, M. (2002). Reconceptualizing the Digital Divide, *First Monday*, 7 (7). http://firstmonday.org/issues/issue7_7/warschauer/index.html
46. Warschauer, M. (in press). Language, identity, and the Internet. In B. Kolko, L. Nakamura, & G. Rodman (Eds.), *Race in Cyberspace*. New York: Routledge). <http://www.gse.uci.edu/markw/lang.html>
47. Warschauer, M., Knobel, M., & Stone, L. (2004). Technology and equity in schooling:
48. Deconstructing the digital divide. *Educational Policy*, 18(4), 562-588.
49. Winkel, O. (2001). The Democratic potential of interactive information technologies under discussion – Problems, viewpoints, and perspectives. *International Journal of Communications Law and Policy*. http://www.ijclp.org/6_2001/ijcp_webdoc_7_6_2001.html
50. Zurawski, N. (1999). Among the Internauts: Notes from the cyberfield, *Cybersociology, Issue 6*. <http://www.socio.demon.co.uk/magazine/6/zurawski.html>

УДК 37 (09)

Пустовіт Г.П.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Розгляд в історико-педагогічному аспекті проблеми розвитку і становлення екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах дає підстави змогу стверджувати, що поетапному розвитку педагогічної думки в Україні відповідали певні форми і методи організації навчання і виховання підростаючого покоління, а їх взаємозв'язок з соціально-економічними і політичними змінами в суспільстві призводив до відповідних змін у змісті, меті і завданнях освітніх і виховних технологій різноманітних навчальних, зокрема, і позашкільних закладів. Доцільним є характеристика цих процесів за двома взаємопов'язаними напрямками. Перший напрям – це історико-генетичний аналіз розвитку і становлення системи позашкільної освіти в Україні, як специфічної освітньої галузі. Другий напрям, який логічно пов'язаний з першим – це дослідження соціально-педагогічних та історико-педагогічних передумов розвитку змісту, форм та методів екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах [1; 2; 3; 4].

Отже, вихідною позицією у розгляді сутнісних характеристик змісту цих двох напрямів є актуалізація проблеми взаємодії людини і навколишнього середовища, визначення особистістю свого місця в довкіллі та значення природи у формуванні її світогляду. Ця соціально-педагогічна проблема була в тій чи іншій мірі актуальна для будь-якого суспільства. Вихідною ланкою у розумінні процесів взаємодії людини і природи нами визначені провідні ідеї філософів і мислителів античного світу відображені у працях Платона, Арістотеля, Теофраста та Гіпократата. Саме вони вперше здійснивши спроби усвідомлення внутрішнього світу самої людини, визначились з певними формам навчання і виховання молоді, поклавши в основу знання про оточуючий людину світ. Тим самим, створені ними певні освітні та виховані системи мали на меті формування загального світогляду особистості та розглядалися як органічна складова частина цього загального світогляду [5; 6].

У зв'язку з цим, як стверджує Платон, кожна з його складових (загального світогляду) ефективно усвідомлюється лише у процесі індивідуального впливу на особистість та її індивідуальної розумової діяльності у процесі пізнання довкілля [7: 37–44].

Значно далі у вирішенні цієї проблеми пішов Арістотель, він встановив певну вікову періодизацію у розвитку дітей, розробив відповідні організаційні форми їх освіти й виховання, підтвердивши тим самим яку увагу він надавав організації навчання і виховання дітей у певній системі з врахуванням їхніх вікових можливостей. А знання про

взаємостосунки між людиною і живими істотами, людиною і оточуючим її світом, визнавались Арістотелем пріоритетними у вихованні підрастаючого покоління та формуванні її світогляду [7: 49, 31].

Для України цю проблему ми розглядаємо у широкому за змістом корпусів текстів, котрі стосуються взаємостосунків людини й довкілля. Вже мислителі Київської Русі заглиблюючись у сутність людського буття, дошукуються його сенсу, ставлять питання: в чому природа людини і яке її ставлення до природи зовнішньої і Бога (Іларіон, Никифор та ін.). Тому закономірним для цього періоду розвитку людської свідомості та розуміння залежності життя людини і її майбутніх поколінь від стану природи чи певних її природних об'єктів, стало створення першого правничого документа – “Руської правди” Ярослава Мудрого. Цей документ регламентував життя суспільства і був за своєю сутністю першим природоохоронним законом [8; 9; 10;].

Як засвідчують архівні матеріали, значно пізніше окремі природоохоронні документи датуються періодом Запорозької Січі, коли впродовж 1656 – 1763 років були видані численні Універсали, Накази та Настанови спрямовані на збереження тварин, птахів, лісових та водних багатств, водночас як таких документів, що визначали обсяги конкретної діяльності з відновлення лісових масивів навколо міст, на берегах річок, обмеження рибальства на території тодішньої Гетьманської України тощо. Така конкретна природоохоронна робота мала і значний потенціал у вихованні дітей, підтвердженням цього є численні елементи українського фольклору цих часів – казки, прислів'я, повір'я, пісні, зміст яких носить суто природоохоронне і виховуюче спрямування [8; 9].

Однак, аналіз архівних матеріалів, періодичних видань дозволяє нам датувати появу перших форм позашкільної роботи 30-ми роками XVIII століття, що також підтверджується працями дослідників означеної проблеми і пов'язуємо ми його з просвітницькою діяльністю у Санк-Петербурзі вихованця Шляхетського кадетського корпусу О.П.Сумарокова, який спільно з товаришами організував перший літературний гурток. Пізніше, у 1759 році їм вдалося створити свій просвітницький друкований орган [11].

В Україні ці процеси пов'язуються з просвітницькою і педагогічною діяльністю М.І.Пирогова, з ініціативи якого в навчальних закладах вперше було введено літературні читання, що мали на меті сприяти розвитку умінь самостійної навчальної роботи учнів [12].

У той же час активізація в Україні просвітницької діяльності педагогічної громадськості дозволила саме в цей час зробити перші кроки з організації та проведення масових природоохоронних заходів і навіть створення прототипів перших дитячих позашкільних закладів. Тим самим, ми можемо констатувати, що впродовж XVII – XIX століть в Україні зароджуються різноманітні форми свідомого громадського руху за збереження природи

Так, у м. Харкові на початку 1895 року було відкрито перший дитячий парк для гри, на базі якого з ініціативи Південно-Російського товариства акліматизації з 1898 року почали проводити дитячі та спільно з дорослими свята деревонасадження, відзначаючи тим самим одне з перших природоохоронних свят “День лісу”, яке згодом стало традиційним у 12 містах України. Аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що вперше свято “День лісу” було проведено значно раніше в 1892 році у м.Києві і протягом декількох років особливого поширення воно набуло у Катеринославі, Чернігові та його повітових містах – Борзні, Козельці, Ніжині [13].

Мета свята, як вважали його організатори, полягала у прищепленні підрастаючому поколінню любові до природи. Воно супроводжувалось музикою, було надзвичайно емоційним і навіть мало свій власний гімн, який був написаний педагогами м. Харкова. Аналіз архівних матеріалів та періодичних видань тих часів дозволив нам визначити, що у проведенні свята “День лісу”, лише у м. Харкові було залучено більше трьох тисяч дітей, які під керівництвом учнів Харківського земельного і Ново-Глухівського лісового училища посадили понад 5 тисяч молодих дубів, ясенів та кленів. Подібні громадські заходи, як підтверджує аналіз архівних матеріалів, мали природоохоронно-пропагандистське та

відповідне просвітницьке спрямування, тим самим, забезпечували поширення ідей охорони природи і були передумовою розвитку сучасних форм екологічної освіти учнів у вільний від навчання час [13: 151–152].

Отже, ці роки ми визначаємо роками зародження в Україні не тільки позашкільних закладів як таких, але й перших форм дитячого природоохоронного руху у вільний від навчання час (перший період зародження форм екологічної освіти і виховання учнів у сучасному розумінні). Тим самим, ми можемо констатувати, що впродовж XVIII – XIX століття в Україні зароджуються різноманітні форми свідомого громадського руху за збереження природи.

У цей же час викладач природничих наук Кадетського корпусу, агроном за освітою Н.А.Бартошевич у Петербурзі в Мармуровому палаці створює досить цікавий за своїм змістом роботи позашкільний заклад, який можна назвати прообразом сучасних станцій юних натуралістів чи еколого-натуралістичних центрів учнівської молоді. А вже на початку XX століття, в 1904 році у Москві розпочав роботу перший міський народний дім, у структурі якого функціонував клуб для дітей. За напрямом і змістом роботи цей клуб, в діяльності якого активну участь брав відомий педагог С.Т.Шацький, нагадував дитячу технічну станцію. Плідна, творча діяльність ентузіастів педагогів-практиків створила передумови до значного розширення сфери педагогічного впливу на молодь в позаурочний час. Саме в ці роки у педагогічній практиці утвердився термін “позашкільна робота”, сутність якого складала уже більше культурно-просвітницька діяльність з дітьми, а ніж з дорослими [11].

Для України цей період був характерним тим, що наприкінці XIX – на початку XX століття на допомогу школі, батькам та суспільству прийшли численні просвітницькі товариства, які створювались і успішно працювали у більшості міст. Так, на Київщині – це Київське товариство грамотності, Товариство сприяння початковій та середній освіті, Фребелівське Товариство, Товариство ім. К.Д.Ушинського, Київський педагогічний клуб та інші. У різні часи в них працювали відомі педагоги, вчені і громадські діячі, зокрема Т.Лубенець, Б.Грінченко, М.Лисенко, Олена Пчілка, Леся Українка, І.Стешенко, подружжя Русових, О.Яната та інші. На засіданнях цих товариств, як підтверджує аналіз численних архівних матеріалів, громадівці неодноразово обговорювали питання освіти й виховання дітей, зокрема у позаурочний час. Так, в одному з протоколів засідання Київського педагогічного товариства ім. К.Д.Ушинського відзначалось: “Щоб усунути у дітей бажання робити зло, потрібно придумати щось таке, аби воно повністю відповідало б їхнім запитам і приносило задоволення і радість” [14].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що майже всі відомі на той час просвітницькі товариства, починаючи з 1902 року XX століття, брали активну участь у проведенні різноманітних природоохоронних заходів з дітьми, все ж найбільшої популярності в ці роки, як уже відзначалось, набуло свято “День лісу”, що проходило кожного року більше ніж у тридцяти містах України [13: 152].

Розуміння педагогічною громадськістю важливості проблеми виховання дітей, організації їхнього дозвілля поза школою, як підтверджує аналіз архівних матеріалів, стала провідною ідеєю в діяльності спеціальної Комісії Київського товариства сприяння початковій школі, основним завданням роботи якої громадівці визначали улаштування читань і розваг, організацію Новорічних свят і ранків для дітей та екскурсійної роботи по рідному краю, що за висловами педагогічної громадськості “...сприяло розширенню позашкільної роботи з учнями” [15].

Для цього періоду характерним є створення громадських просвітницьких організацій не лише у містах, але й у сільських населених пунктах. Так, у 1910 році в селі Верхня Хортиця вперше в Україні (і навіть в Росії) було створене вчителем природознавства сільської школи П.П.Бузуком Товариство охоронців природи, просвітницька діяльність якого мала значний вплив на розвиток природоохоронного дитячого руху в Україні [13: 154].

У 1913 році Полтавське губернське товариство першим в Україні встановило премію за краще написану популярну брошуру для учнівської молоді з проблем охорони природи. Двома роками пізніше, у 1915 році було засноване орнітологічне товариство імені К.Ф. Кеслера у м. Києві, яке започаткувало організацію курсів з підготовки керівників екскурсій в природу де навчалось понад 400 вчителів і членів громадських організацій. Позитивний досвід роботи цього Товариства був покладений в основу створення і діяльності в різних містах України товариств дослідників природи, таких як – Волинське, Одеське, Київське, Харківське та Полтавське. Члени цих товариств організовували різноманітні “Виставки з охорони природи” і діяльність комісій з охорони природи, а також численні гуртки для учнівської молоді, метою яких було вивчення та охорона довкілля. Найбільшу кількість таких гуртків було організовано у містах Умані та Білій Церкві [13; 18].

Аналіз документів та матеріалів про діяльність комісій природоохоронного чи суто педагогічного спрямування, створених громадянами, дозволяє зробити висновок про те, що незважаючи на соціально-економічні труднощі, недосконалість законодавства в галузі охорони природи, українська наукова та педагогічна громадськість у ці роки все більше уваги надає ідеям охорони довкілля, тим самим ми можемо констатувати, що саме у цей час створюються науково-педагогічні засади розвитку масового дитячого природоохоронного руху та численних природоохоронних товариств і гуртків у різних містах України.

Означена проблема залишалась актуальною впродовж тривалого відрізка часу, саме тому на загальних зборах Київського обласного педагогічного товариства (1916 рік) було визнано, що “...сама школа не може організувати позашкільне виховання учнів на належному рівні, тому потрібно створювати різноманітні просвітницькі клуби для учнів” [19]. Так, член Товариства Н.Володкевич у своїй доповіді відзначав, що такі дитячі заклади необхідно створювати з метою задоволення потреб учнів у спілкуванні з однолітками, дорослими та навколишнім світом природи та ... підготовки їх до діяльності в суспільстві. Аналіз архівних матеріалів цього періоду дозволяє зробити висновок, що основними формами позашкільної освіти і виховання дітей у діяльності просвітницьких організацій Київщини були: літературно-музичні ранки і вечори, лекції про історію рідного краю, його тваринний і рослинний світ, екскурсії в природу, до музеїв, театрів, видання дитячої літератури [20].

Стосовно означеної нами проблеми, актуальним є діяльність Фребелівського товариства і особливо активного його члена – професора П.Голубовського, який присвятив свої численні виступи розвитку у дітей любові до рідного краю [21]. Аналіз архівних матеріалів дозволяє визначити, що однією з провідних форм позашкільної роботи з дітьми, вихованню патріотичних почуттів учнів, формуванню цілісного уявлення про оточуючий дитину світ, місце людини в ньому, сприяли численні екскурсії, які влаштовували громадівські організації у природу, на околиці міста, до історичних пам'яток. Вони “...справді найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність від тих або інших обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури. Взагалі, продовжує далі С.Русова, нам бракує широкого патріотизму саме через те, що ми занадто мало знаємо свій рідний край, не додивляємося до життя народу, не цікавимось явищами природи ...” [15; 22].

Розвиток форм творчої діяльності школярів у позаурочний час набув значної актуальності в період Української Народної Республіки (1918–1920 роки). У цей час були створені численні невеликі клуби, дитячі майданчики, секції різноманітні за змістом роботи та організаційною структурою. Накопичений у ці роки педагогічний досвід дозволив вже у 1920 році у м. Харкові відкрити перший дитячий театр, а з створенням у 1922 році Всеукраїнського товариства захисту тварин і рослин природоохоронна робота учнівських колективів набуває особливої актуальності та наукової спрямованості. Аналіз періодичних та наукових видань цього періоду, стосовно проблеми нашого дослідження, дозволяє зробити висновок про специфічність ставлення української наукової громадськості до проблем охорони довкілля, де основний акцент робився на важливості гуманного ставлення до природи. Саме в ці роки професором В.В.Стачинським розпочато плідну науково-

просвітницьку роботу в галузі охорони природи, результатом якої було обґрунтування необхідності створення біосферних заповідників й проведення екологічного моніторингу на всій території України. У своїх виступах і наукових статтях він неодноразово наголошував на залучення до цієї роботи творчої учнівської і студентської молоді, тим самим сприяв формуванню громадської думки про необхідність створення дитячих гуртків, клубів та біологічних станцій [13: 157–160; 17].

Результатом співпраці науковців, педагогів, громадських діячів, комсомольських та піонерських організацій цих років у галузі охорони природи та розвитку сільськогосподарських наук стало відкриття в 1925 році у м. Києві першої біологічної станції (нині Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді). Двома роками пізніше, у 1927 році розпочинає свою роботу перша дитяча технічна станція, а з 1931 року започатковано діяльність Республіканської дитячої екскурсійно-туристичної станції. Змістом роботи учнівських об'єднань за інтересами в цей час стає вивчення рідного краю, його історії та природи. Така ж плідна робота сприяла створенню відповідних дитячих закладів обласного та районного рівня [11; 18].

Аналіз численних архівних матеріалів, науково-педагогічної літератури цього періоду дозволяє зробити висновок, що зміст, форми і методи роботи позашкільних закладів відповідали тим психолого-педагогічним принципам, які склалися у дидактиці та теорії виховання в середині 20-х та на початку 30-х років. Для цього періоду було характерним розробка численних вітчизняних теоретичних моделей освіти й виховання дітей та часткове використання зарубіжних методик в навчально-виховному процесі як школи, так і позашкільних закладів [23; 24].

Так, стосовно визначених нами соціально-педагогічних і психолого-педагогічних передумов розвитку системи позашкільної освіти і змісту діяльності перших природоохоронних дитячих закладів в Україні, актуальною була обґрунтована в 20-х роках ХХ століття Е. Паркхерст (США) форма організації навчання і активізації пізнавальної активності учнів, що отримала назву дальтон-план. Сутність цієї форми навчання полягала у розвитку форм і методик індивідуального навчання, створенні предметних майстерень за інтересами учнів, здійсненні педагогічного керівництва процесом навчання вчителем у ролі консультанта, що певним чином вступало у протиріччя з ідеєю класно-урочної системи навчання радянської школи [6; 7; 12].

Історико-педагогічний аналіз вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної літератури та архівних матеріалів, дозволяє стверджувати, що певні ідеї і методики організації дальтон-плану стали основою перших, можливо не зовсім досконалих, позашкільних (на той час позаурочних) форм навчання і виховання учнів та практичного вивчення і навіть охорони окремих видів фауни і флори. Отже, ці роки можна вважати **першим етапом розвитку і становлення екологічної освіти і виховання учнів – етапом об'єктної охорони навколишнього середовища**. Останнє безпосередньо пов'язане у часі з створенням перших ландшафтних парків, зоопарків та спробою організації перших заповідників і як результат – перших науково обґрунтованих форм систематичної природоохоронної роботи дитячих колективів безпосередньо в природі [7; 12]. Тобто, саме в ці роки відбулось **зародження в Україні перших систематичних і науково обґрунтованих форм природоохоронної роботи школярів** у сучасному розумінні цього поняття, що підтверджується аналізом раніше здійсненого дослідження [2; 3; 4] та працями Ю.К.Бабанського [6], В.В.Вербицького [18], О.В.Сухомлинської [1; 25], Т.І. Сущенко [11].

Проте, недоліки дальтон-плану як дидактичного, організаційного, так і методичного характеру стали основною причиною лише часткового його застосування у навчально-виховному процесі школи цього періоду. Однак, певні елементи цієї форми навчання учнів знайшли своє відображення у розробленій і запровадженій протягом 20-тих років бригадно-лабораторній формі організації навчання. Сутність якої полягала у поєднанні колективної роботи класу або бригади з індивідуальною роботою кожного учня. У цей же період у вітчизняній дидактиці відбувається визначення місця дослідницького методу, як одного з

груп методів, завдяки якому учні під керівництвом педагога самі знаходили необхідну їм інформацію, самі визначали питання, моделювали, здійснюючи діяльність згідно схеми: “спостереження – висновки” [6; 11; 12]. Однак, дотримання принципу партійного управління і спрямованості радянської педагогічної науки і практики на обов’язкове масове впровадження цієї форми навчання у роботу школи, в кінцевому результаті призвело до зниження ролі педагога, якості знань та нівілюванню творчих потенціалів особистості. Основною причиною цього було протиріччя між всезростаючими інтересами, освітніми запитами учнів щодо творчого розвитку, бажанням педагогічної громадськості до пошуку нових ефективних форм і напрямів навчання та діючими на той час ідеологічними вимогами щодо виховання всіх без винятку борцями з будь-якою іншою думкою чи позицією, яка не співпадає з загальними ідеологічними установками, зростанням авторитаризму в управлінні школою, недосконалістю матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу школи та недоліками її дидактичного і методичного забезпечення тощо. Отже, школа все більше відходила від форм індивідуального навчання учнів, самостійного набуття ними знань у процесі здійснення практичної пошукової чи дослідницької роботи до суворо регламентованої класно-урочної системи, що мала забезпечити оволодіння особистістю значною системою наукових знань та формування їх наукового світогляду і якостей будівника комуністичного суспільства [6; 12; 24].

Однак, аналіз архівних матеріалів дає підстави для висновку, що не зважаючи на це, в діяльності позашкільних закладів України цих років, спостерігається більш-менш стабільне використання дослідницького методу, хоча він зазнав певної трансформації в сторону затеоретизованості. Саме необмежені можливості в географічних межах та часовому інтервалі здійснення, розмаїття напрямів, форм і методик навчально-виховного процесу позашкільного закладу, можливість організації як колективної, так і індивідуальної навчальної роботи, проведення різноманітних масових заходів в основі яких лежали спостереження, пошукова та дослідницька робота учнів різних вікових груп (навіть в одному гуртку) як в умовах позашкільного закладу, так і безпосередньо в природі чи на виробництві, забезпечувало стабільний творчий розвиток особистості, її талантів та уподобань, формування наукового світогляду та задоволенні потреб у професійному самовизначенні [2; 3; 4; 11]. У цей час у позашкільних закладах широкого розмаху набувають нові і удосконалюються уже відомі форми та методи проведення занять: екскурсії, туристичні походи, стежки в природу, біологічні польові станції та практики, юннатівські табори тощо.

Таким чином, кінець 20-х років нами визначено як ***другий період, період – зародження в Україні позашкільних закладів різних типів, системи позашкільної освіти й виховання учнів, так і системи природоохоронної роботи школярів у доквіллі.***

Однак, в умовах посиленого розвитку промисловості і змін в сільському господарстві, становленні командно-адміністративної системи, відбувається поступове формування, навіть на загальнодержавному рівні, споживацького, а в деяких випадках і хижацького ставлення як суспільства в цілому, так і окремих його членів до природи чи окремих її об’єктів. Природа перестає бути у свідомості громадян цінністю, а стає лише джерелом задоволення її власних життєвих потреб чи потреб суспільства. Означені тенденції не лише зберігаються протягом 30-х років, але й значно доповнюються комплексом негативних явищ характерних для діяльності радянського суспільства в навколишньому середовищі саме в ці роки, коли шалених темпів набула індустріалізація та колективізація. Для цих процесів, насамперед, було характерним бездумне, абсолютно не обгрунтоване та теоретично не змодельоване колосальне втручання людини в природні комплекси, формування ілюзорного уявлення суспільства про невичерпність природних багатств, а отже визнання людини не елементом доквілля, а повноправним його хазяїном і силою яка повинна змінити навколишнє середовище “... саме так, як вона цього хоче, і як їй це потрібно... [13]. Ці суспільно-економічні процеси призвели до значних змін у пріоритетах формування не лише змісту, форм і методів освіти й виховання дітей, але й у формуванні їхньої свідомості і культури спілкування з природою. Саме для цього періоду характерним є поява в навчальних

програмах, посібниках та підручниках понять “корисні”, “не корисні” та “шкідливі” рослини і тварини, поділу природних угруповань (біоценозів) на ті, що мають цінність для людини і такі, що можуть бути змінені людиною чи навіть знищені нею. Отже, ці роки нами визначено як *другий етап розвитку і становлення екологічної освіти і виховання учнів – етап поресурсної (диференційованої) охорони навколишнього середовища*.

На підставі цього, ми можемо зробити висновок, що саме в 30-ті роки в українському суспільстві починають відбуватись негативні зміни у ставленні людини до природи, а отже, відбувається формування стійкого антропоцентричного мислення і поведінки особистості в довкіллі. У широкій педагогічній практиці простежуються чіткі тенденції до переорієнтації навчально-виховної діяльності школи. Виховання окремої активної особистості перестає бути першочерговим завданням вітчизняної школи, оскільки на перший план виступають завдання підвищення освітнього рівня всіх без виключення учнів, а тому основний акцент в діяльності школи робиться на забезпечення учнів, насамперед, значною сумою теоретичних знань. У самостійній школярів пріоритет надавався саме роботі з підручником, а розвиток навичок самостійної діяльності не визначався як основна мета навчального процесу. Таким чином, була обмежена самостійна діяльність учнів на занятті, роль вчителя зросла до дрібної опіки, майже повністю виключаючи ініціативу і творчість дитини. У результаті були загублені важливі дидактичні і методичні напрацювання педагогічної теорії і практики 20-х років: цільова орієнтація на розвиток пізнавальної активності учнів у процесі застосування дослідницького методу, як засобу їх ефективного інтелектуального розвитку, використання в якості об’єкта дослідження природи в цілому чи окремих природних об’єктів та явищ зокрема [6; 7; 12].

Проте, на відміну від школи, для позашкільних закладів цього періоду (1931–1935 роки), особливо в Україні, характерним є збереження і навіть широке застосування в навчально-виховному процесі різноманітних форм дослідження довкілля – спостережень, пошукової та дослідницької діяльності учнів у природі, проведення численних екскурсій та походів, що забезпечило пріоритетне використання практичних форм вивчення учнями найближчого довкілля. Це, в свою чергу, сприяло визначенню чітких вимог до організації і структури навчального експерименту в умовах позашкільного закладу: можливість його виконання, наявність детального інструктажу щодо проведення, врахування індивідуальних особливостей учня тощо.

Однак, диференційований підхід до охорони природних ресурсів позначився і на змісті тогочасної природоохоронної освіти школярів. Так, у шкільних програмах, підручниках 30-х років (і навіть до кінця 60-х років) ботаніки, зоології, географії проблеми навколишнього середовища та шляхи їх подолання розкривалися саме з позицій поресурсної охорони природи. Отже, і позакласна і позашкільна робота мала відповідне спрямування [26].

Починаючи з 1935 року, в Україні розвиваються нові позашкільні заклади. Зокрема, у Києві у вересні цього ж року відкрито Палац піонерів і школярів, започатковано створення відповідних закладів майже у всіх обласних центрах, значно розширилися мережа станцій юних натуралістів, техніків, туристів, клубів та секцій на базі та за підтримки промислових, комунальних та сільськогосподарських підприємств [11; 18].

Саме в цей період зароджується і впродовж кількох років набуває широкого розмаху особливо в Україні рух “Юних Мічуринців”. У всіх позашкільних закладах натуралістичного, біологічного і сільськогосподарського профілю та більшості шкіл створюються куточки живої природи, навчально-дослідні ділянки, сади, шкільки лісових і плодових та ягідних культур, де нового розмаху набуває плідна дослідницька робота учнів. У навчально-виховному процесі позашкільних закладів України (саме станцій юних натуралістів, відділах і секціях біології Палаців та будинків піонерів) дослідницький метод утверджується у повних правах, одержує розвиток і запроваджується в масову педагогічну практику всіх без виключення позашкільних закладів. Саме кінець 30-х років ознаменувався першими по справжньому реальними практичними діями учнів з вивчення і охорони

природи, це участь поряд з дорослими у створенні системи лісосмуг майже на всій території Східної України, вивчення та впровадження перших біологічних методів боротьби зі шкідниками лісових та сільськогосподарських культур, зародження і практичне втілення у педагогічну практику позашкільних закладів систематичного природоохоронного моніторингу та принципів, форм і методів поресурсної охорони довкілля [4; 18].

Таким чином, 30-ті роки нами визначені як *третій період становлення в Україні системи позашкільної навчально-виховної роботи з дітьми та становлення системи природоохоронної освіти учнів*.

У післявоєнний період, починаючи з 1946 року, відновлюється мережа позашкільних закладів, здійснюються заходи з удосконалення організації та управління позашкільною роботою. В цей час приймається ряд постанов: “Про завдання по покращенню позашкільної роботи з дітьми” (1946 р.), “Про завдання по зменшенню перевантажень школярів суспільною та іншою навчальною роботою” (1948 р.), спрямованих на ефективне вирішення завдань навчання та виховання школярів в позаурочний час, розширення мережі позашкільних закладів, клубів, станцій, гуртків.

Відновлення знищеного війною сільського господарства України, поява елементів нового мислення щодо природи і раціонального її використання, перших спроб як науковців так і практиків звернути увагу громадськості на проблему охорони природи, вичерпність її багатств, викликало до життя появу нових форм організації, розширення змісту позакласної роботи учнів і діяльності позашкільних закладів. Досягнення у сільськогосподарському виробництві цього періоду, одержання високих врожаїв. М.Озерним, створило передумови до організації і успішної дії руху “Юних Озернят”, в якому брали участь учні майже всіх сільських шкіл, станцій юних натуралістів, Палаців та будинків піонерів, які в своїй роботі поєднували дослідництво з одержанням високих врожаїв сільськогосподарських культур у складі створених ланок та бригад юних дослідників природи. Для цього періоду характерне сільськогосподарське та краєзнавче спрямування дослідницької діяльності школярів, що базувалось на запровадженні в практику роботи позашкільних закладів різноманітних форм і методів, спрямованих на розвиток знань, самостійності та творчих здібностей школярів у вивченні й охороні природи [18].

Аналізуючи архівні матеріали та періодичні видання 50-х – 60-х років ми дійшли висновку, що саме в цей період відбулись помітні зміни пріоритетів в охороні природи, коли на зміну поресурсному підходу до охорони довкілля, поступово набував визнання науково обґрунтований комплексний підхід. У цей період педагогічний рух з охорони природи спрямовувався в основному на пропаганду природоохоронних знань і мав на меті виховання дбайливого ставлення особистості до природних багатств, де пріоритети надавались саме тим видам рослин, тварин чи природних багатств, стан яких викликав найбільше занепокоєння. І весь комплекс педагогічних проблем охорони природи узагальнювався поняттям “природоохоронна освіта” [4; 26: 25]. І хоча за таких умов диференційований підхід до формування природоохоронних знань учнів не дозволяв ефективно сформулювати комплексне бачення і розуміння ними проблем навколишнього середовища, все ж запровадження природоохоронної освіти у зміст як шкільної, а особливо позашкільної освіти і виховання, дало змогу накопичити значний позитивний досвід з залучення дітей до охорони довкілля. Тим самим, у ці роки були закладені теоретичні і методичні основи “...більш масштабного руху, який у 70-х роках дістав назву “екологічного” [27: 26]

Отже, це дозволяє нам констатувати, що в кінці 60-х і на початку 70-х років відбулись корінні зміни у переосмисленні сутності, мети та змісту природоохоронного руху як такого і дитячого зокрема. Ці зміни у вітчизняній педагогічній теорії і широкій практиці були викликані тими значними змінами, які відбулись у розумінні світовим педагогічним співтовариством проблем охорони довкілля. І, насамперед, результатами проведеної Міжнародної робочої наради (США, 1970), де було розглянуто питання про місце екологічної освіти у шкільних програмах. Саме на цій нараді ідеї комплексного (інтегрального) підходу до формування змісту шкільної екологічної освіти вперше набули

світового визнання. Скликана двома роками пізніше з ініціативи ЮНЕСКО і МСОП Стокгольмська міжнародна конференція з проблем навколишнього середовища (Швеція, 1972) заклала основи стабільного розвитку освіти в галузі навколишнього середовища (екологічної освіти і виховання у трактуванні вітчизняних науковців та практиків) і забезпечила тим самим визнання світовим співтовариством її провідної ролі у вирішенні сучасних екологічних проблем людства. А завдяки проведенню низки міжнародних конференцій у Белграді (1975р.), Тбілісі (1977р.), НДР (1978р.), Чехословаччині (1979р.) світовому педагогічному співтовариству вдалось "...вирішити кардинальні питання стосовно загальних теоретичних положень екологічної освіти і виховання та їх практичного втілення у шкільну практику" [26; 27].

Отже, зміст екологічної освіти за такого підходу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці до кінця 70-х років набув спрямовання на "...докорінну перебудову системи цінностей особистості, де її споживацьке ставлення до природи повинно поступитися екологічно виправданому, відповідальному" [27].

Отже, кінець 70-х років і до сьогодні ми визначаємо **четвертим періодом розвитку і становлення екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах – етапом комплексної (інтегральної) охорони навколишнього середовища.**

Саме в ці роки набувають поширення різноманітні форми і методи позашкільної навчально-виховної роботи з дітьми та удосконалюється зміст екологічної освіти учнів в Україні. Характерною особливістю 80-х та початку 90-х років стало переосмислення функцій і значення екологічної освіти і виховання як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Ці процеси у вітчизняній педагогічній теорії і особливо у широкій практиці набули масового характеру після низки семінарів і конференцій Пушино СРСР і Угорщина (1983р.), Чехословаччина і Польща (1985р., 1986р.) та Московського міжнародного конгресу (1987р.). Саме співпраця педагогів у галузі екологічної освіти і виховання сприяла ефективному визначенню і в подальшому вирішенню освітянських та виховних завдань з охорони довкілля. Одночасно було зроблено вагомий внесок у реалізацію глобальної стратегії екологічної освіти і зміцнення міжнародного співробітництва у цій галузі, що знайшло своє відображення у розробленій спільними зусиллями "Міжнародній стратегії дій з охорони навколишнього середовища на 90-ті роки", де відзначалось, що "...переростання екологічної освіти в проблему світового значення пов'язане, насамперед, із значним посиленням уваги світової громадськості до людського фактора, як головної умови оптимізації стосунків людини з соціоприродним середовищем у планетарному масштабі" [27: 4–6].

Як результат підведення підсумків такої діяльності, оцінки якісних і кількісних характеристик екосистем, їх досконалого вивчення і збереження, визначення перспективних напрямів соціально-економічного розвитку цивілізації були предметом розгляду Конференції ООН з навколишнього середовища (Ріо-де-Жанейро, 1992), де світовим педагогічним співтовариством визнано, що можливий шлях "стабільного розвитку цивілізації" в кінці ХХ і на початку ХХІ століття можливий лише на шляху оптимізації та підвищення ефективності освіти в галузі навколишнього середовища всіх без виключення верств населення і має спрямовуватись, насамперед, на формування екологічно вихованої особистості зі сформованим науковим світоглядом, ціннісною сферою стосовно природи та конкретними природоохоронними уміннями і навичками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нариси з історії українського шкільництва (1905 – 1933): Навч. пос. / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 302 с.
2. Пустовіт Г.П. Екологічне виховання учнів у процесі дослідницької роботи: Навчально-методичний посібник. Хмельницький, "Майбуття", 1994. – 86 с.
3. Пустовіт Г.П. Дослідницька робота учнів з екології в позашкільних установах: Навчально-методичний посібник. Хмельницький, АПН України, 1996. – 126 с.
4. Пустовіт Г.П. Екологічне виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах: Навчально-методичний посібник. – К.: АПН України, 2002. – 236 с.

5. Всемирная энциклопедия философии / Глав. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ. Мн.: Харвест, Современная литература, 2001. – 1312 с.
6. Бабанский Ю.К. Педагогика. – М.: Просвещение, 1983. – 607 с.
7. Гончаров Н.К. Основы педагогики. – М.: Учпедгиз, 1947. – 406 с.
8. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. 1: Природа і людинність України в пам'ятках світової і національної культури / Упоряд., автор. Вступ, розділів, біогр. довідок та коментарів В.С.Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – 432 с.
9. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. 2: Люди і довкілля в українській духовності / Упоряд., автор. Вступ, розділів, біогр. довідок та коментарів В.С.Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – 432 с.
10. Музичка І. Християнство в житті особи і народу. – К.: Інститут філософії НАН України, 1999. – 387 с.
11. Сущенко Т.І. Педагогічний процес в позашкільних закладах. – К.: Радянська школа, 1986. – 118 с.
12. Хрестоматия по истории педагогики. Сост. проф. В.В.Смирнов. – М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 581 с.
13. Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологічна політика: національні та глобальні реалії. У 4-х томах. Т. 1. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 483 с.
14. Протокол засідання общего собрания Киевского педагогического общества им. К.Д.Ушинского. (29.01.1908 г.). – К. – 1908. – С. 5.
15. Русова С. Шкільні експедиції і їх значення // Світло. – 1911. – Кн. 8. – С.33.
16. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
17. Березівська Л.Д. Позашкільне виховання учнів у діяльності просвітницьких організацій (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Шлях освіти. – 1997. – № 2. – С. 50 – 53.
18. Вербицький В.В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925–2000 роки). Дис. ... докт. пед. наук.: 13.00.01. / Національний університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2004. – 496 с.
19. ЦДІА України – Ф.274. – Оп.4. Д. 611. – Арк. 350.
20. ЦДІА України – Ф.274. – Оп.4. Д. 611. – Арк. 355.
21. ЦДІА України – Ф.707. – Оп.156. Спр.1. – Арк. 78.
22. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта. За ред. В.Г.Слюсаренко, О.В.Проскури.: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 194 с.
23. Проблеми пионерского движения. – М.: Мол. гвардія, 1965. – 240 с.
24. Костяшин Э.Г. Теория и практика внеурочной работы общеобразовательной школы. Автореф. дис... докт. пед. наук. – М., 1972. – 60 с.
25. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки і науки. В кн. Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні 1992 – 2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. Ч.1. – Харків: “ОВІС”, 2002. – С. 37 – 55.
26. Червонецкий В.В. Экологическое образование в школах развитых стран мира. – М.: Центр “Экология и образование”, 1992. – 94 с.
27. Червонецкий В.В. Екологічна освіта учнів в школах країн Східної та Центральної Європи. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 284 с.

УДК 37. 033

Шмалей С.В.

СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ СВІТОГЛЯДНИХ ПІДХОДІВ

Особливе місце в екологічній освіті займають дослідження розвитку суспільного екологічного світогляду в процесі соціогенезу, що дозволяють, по-перше, виявити його культурно-історичні джерела, а, по-друге, охарактеризувати соціально-педагогічний контекст, у якому формується екологічний світогляд, екологічна культура, екологічна компетентність особистості. Застосовуючи історико-логічний метод, виділяють 4 етапи